

Arbeidsverhoudingen en maatschappelijke ruil

DRS. H. J. VAN DE BRAAK

Inleiding

In zijn Leidse afscheidscollege heeft Van Heek 1) indertijd de stelling geponeerd dat de conceptie van de verzorgingsstaat weliswaar door de meerderheid van de bevolking rationeel is aanvaard, maar emotioneel niet sterk is verankerd. De praktische betekenis van dat gemis zou dan vooral naar voren komen wanneer offers moeten worden gebracht. In het navolgende zullen we een poging ondernemen om die stelling nader uit te werken, vooral waar het de conflictueuze arbeidsverhoudingen betreft. Tenslotte kan het massale verzet, dat door de vakbeweging wordt aangekend tegen een loonmaatregel die de regering vergaande bevoegdheden geeft om de loonvorming naar haar hand te zetten, moeilijk worden losgezien van maatschappelijke ontwikkelingen in onze versoberende verzorgingsstaat die grenzen stellen aan matigings- en offerbereidheid.

Allereerst zullen we de stelling van Van Heek nader toelichten en commentariëren, met name waar de sociologische discipline in gebreke wordt gesteld. Vervolgens zullen we nader ingaan op de leer der arbeidsverhoudingen, voor zover die wordt gekenmerkt door een zekere theoretische armoede. Daarop aansluitend zal aan de hand van het „trade-off“-verschijnsel, dat op het terrein der arbeidsverhoudingen een niet te onderschatten rol speelt, worden bezien of, en in hoeverre, vanuit de sociologische ruiltheorie een beter zicht kan worden verkregen op de huidige conflictsfeer die de driehoeksrelatie tussen werkgevers, werknemers en overheid kenmerkt.

Verzorgingsstaat en sociologie

Het wezen van de verzorgingsstaat wordt volgens Van Heek uitgemaakt

door de sociale, door de overheid gegarandeerde, grondrechten van het individu, die in het tegenwoordige tijdperk doorgaans gelden binnen een aantal industrieel ver ontwikkelde landen van westerse signatuur. Meer in het bijzonder kan worden gezegd, dat de verzorgingsstaat in West-Europa, wat betreft, de eigendomsverhoudingen bij het gebruik der produktiemiddelen, laatkapitalistisch van karakter is. Het onderscheidt zich echter van het laatkapitalisme van vóór de tweede wereldoorlog door een afgerond stelsel van sociale grondrechten. Merkwaaardig is nu, dat aan het leggen van de wetenschappelijke grondslag van de verzorgingsstaat de sociologen, in tegenstelling tot economen, vrijwel geen deel hebben gehad. Op dat punt wordt gewezen op de afwezigheid van enig contact tussen Keynes en Beveridge enerzijds en Mannheim anderzijds. Terwijl de eersten een aanwijsbare rol hebben gespeeld in de conceptie van de moderne verzorgingsstaat, vooral wat betreft de te voeren economische politiek resp. het sociale-verzekeringsstelsel, is de laatste in zijn ideeën over zoiets als maatschappelijke planning vooral geïnspireerd door de contacten die hij onderhoudt met theologen en sociale hervormers. In feite speelt de sociologische discipline pas een serieuze rol, wanneer de verzorgingsstaat geen alleenzalmakende samenlevingsconceptie blijkt en zich allerhande maatschappelijke problemen voordoet, die om een oplossing vragen. Die problemen en misstanden (Van Heek noemt hier met name de woningnood, die — getuige de Amsterdamse kraakacties — nog steeds niet is opgelost) worden dan ten dele toegeschreven aan het ontbreken

1) F. van Heek, *Verzorgingsstaat en sociologie*, Meppel, 1972.

van een stimulerende, het gehele maatschappelijke leven overkoepelende ideologie. Met andere woorden, de verzorgingsstaat beschikt weliswaar over allerlei materiële verworvenheden, waarmee de meeste potentiële tegenstanders kunnen worden gepacificeerd, maar inspireert daarom nog niet vanzelfsprekend de medestanders en houdt deze niet noodzakelijkerwijs bij elkaar.

Zodoende zou je kunnen zeggen dat in de periode 1950 tot 1970 de economische groei, die alle sociale lagen van de samenleving ten goede kwam, als belangrijk bindmiddel of zelfs verslavingsmiddel fungeerde. De verzorgingsstaat werd dus als het ware niet aangespoord of genoodzaakt om een eigen, samenbindende, ideologie te ontwikkelen die bij tegenslagen bemoedigt en bij onenigheid verenigt. Nu echter de economische groei stagneert, blijkt een maatschappelijk bindmiddel wel gewenst, maar niet aanwezig ten gevolge van de historische ontwikkeling van de verzorgingsstaat 2). De verzorgingsstaat verzorgt dus wel, maar zij kan nauwelijks inspireren. Ten slotte ontmoeten steeds meer individuen de verzorgingsstaat in concrete situaties tijdens hun leven, die weinig verheffend zijn voor hun gevoel van eigenwaarde: als werkloze, als failliete ondernemer, als machteloze zieke of arbeidsongeschikte, als in het nauw gedreven woningzoekende en, niet te vergeten, als fors aangeslagen belastingplichtige.

Aldus is het begrijpelijk dat op een dergelijke contactbasis het begrip verzorgingsstaat geen warme gevoelens oproept. Het is dan al met al tragisch, dat de verzorgingsstaat, meer dan enig andere maatschappijvorm, in de materiële noden van de samenleving heeft weten te voorzien, maar niettemin omringd blijft door een was van kilheid, argwaan en grimmigheid, die vooral naar voren treedt bij de huidige herverdelings- en matigingsproblematiek. Mede tegen de achtergrond, dat een overkoepelende ideologie als maatschappelijk bindmiddel ontbreekt, is Van Heek de mening toegedaan dat een pluralistische benadering van de sociologische discipline met betrekking tot de genoemde problemen zowel gewenst als waarschijnlijk is. Daarbij zou dan, meer dan tot nu toe het geval is geweest, de nadruk dienen te vallen op een historisch-sociologische benadering, gebaseerd op vergelijkend onderzoek dat het verzorgingstijdperk ziet in de continuïteit van de geschiedenis; open naar de toekomst, zonder dat bij voorbaat hetzj naar een marxistische, hetzj naar een technocratische samenleving wordt toegeredeneerd.

Het commentaar op deze gedachten-gang, zoals ruwweg weergegeven, kunnen we beperken tot een tweetal opmerkingen. In de eerste plaats kunnen we ons afvragen of het geschetste ideologische tekort van de verzorgingsstaat wel wezenlijk is op te vullen zonder te

vervallen in totalitair-getinte ideeën-stelsels, zoals die in niet-westerse samenlevingen worden doorgedrukt. Dat wil zeggen, men kan volhouden dat een alles en iedereen samenbindende ideologie wel erg primitief dient te zijn, wil zij in gróte samenlevingsverbanden en ten aanzien van véle zaken van onderling belang een rol van betekenis spelen. En het ziet er niet naar uit, dat bijvoorbeeld de Nederlandse verzorgingsstaat, onder meer gekenmerkt door haar uiteenlopende politieke stromingen, de prijs van zo'n samenbindende en daarmee primitieve ideologie zal betalen. In de tweede plaats kunnen we ons afvragen of het pleidooi voor een pluralistische sociologie wel zo'n goede remedie is voor de maatschappelijke problemen, die de verhevigde strijd om schaarse goederen en diensten ontketenen. Tenslotte lijkt er te midden van de stortvloed van elkaar bestrijdende stromingen in de sociologische discipline slechts één punt van overeenstemming te bestaan, namelijk dat de huidige stand van zaken in de sociologie weinig bevredigend is. In zo'n situatie bedekt de pluralistische mantel der barmhartigheid gauw de feilen van iedere stellingname, behoedt ze tegen verder onderzoek en omkleedt ze als het ware met eerbiedwaardigheid. Het onvermijdelijke gevolg is, dat steeds weer nieuwe benaderingen opkomen waartussen men op basis van persoonlijke voorkeur meent te moeten kiezen 3). Hoe men ook over voor- en nadelen van een pluralistische sociologie kan denken, en het is hier niet de plaats om daar uitvoerig over uit te weiden, vast staat in elk geval dat deze discipline tot dusver geen eigen, herkenbare, identiteit heeft waar het gaat om problemen in het veld der arbeidsverhoudingen. Dat heeft niet alleen te maken met de stand van zaken in de sociologische discipline, maar vooral met de zogenoemde *leer der arbeidsverhoudingen*, die — boosaardig geformuleerd — niet veel meer is dan wat men doorgeschoten journalistiek zou kunnen noemen, overigens met alle respect voor journalisten die het ook niet kunnen helpen.

Theoretische armoede

Het mag bekend worden verondersteld, dat het studiegebied van de arbeidsverhoudingen geen discipline vormt in de gebruikelijke zin van het woord, maar eerder een verzamelnaam is voor een reeks probleemvelden binnen en rond het arbeidsbestel: loonvorming, arbeidsconflict, bezitsvorming, zeggenschapsverhoudingen, inkomensoverdrachten enz. Bij de analyse van deze probleemgebieden wordt weliswaar gebruik gemaakt van theoretische inzichten, afkomstig uit diverse disciplines, maar je zou kunnen zeggen dat bij de bestudering van de arbeidsverhoudingen de probleemoriëntatie overheerst en theorie-

vorming al gauw als verdacht en academisch wordt bestempeld. Zodoende doet zich een dilemma voor, dat we als volgt zouden kunnen verwoorden. Enerzijds zijn veel studies op het terrein der arbeidsverhoudingen sterk descriptief en codificerend, waardoor zij tegemoetkomen aan het feit dat de actuele problematiek sterk aan verandering onderhevig is en als zodanig ontsnapt aan de theoretische abstractie. Anderzijds zijn de problemen die inspelen op de verhoudingen tussen werkgevers, werknemers en overheid dermate complex, dat een op de voet volgen van de feitelijke ontwikkelingen nauwelijks soelaas biedt voor de belangenconflicten die in het geding zijn.

Een bevestiging van deze laatste stellingname kan gevonden worden in een voorwaarde, die recentelijk door Van Dijk 4) is geformuleerd, wil er overeenstemming mogelijk zijn tussen regering en vakbeweging: een realistische analyse van de oorzaken van inflatie alvorens tot dwangmaatregelen zoals een loonpauze te komen. De stelling, die hier wordt verdedigd komt er dan op neer, dat de pure of aangeklede „fact-finding” bij de bestudering van de arbeidsverhoudingen als verspilling van energie moet worden gezien, energie die beter besteed kan worden aan, weliswaar bescheiden, theorievorming. Een alom bekend deskundige als Kenneth Walker heeft zich over die theorievorming op het terrein der arbeidsverhoudingen nader uitgelaten en we zullen zijn opvattingen daaromtrent in kort bestek weergeven 5).

Wil zulke theorievorming over arbeidsverhoudingen nut hebben, dan dient zij, aldus Walker, te voldoen aan ten minste drie *eisen*. Ten eerste mag zij niet banaal of triviaal zijn. Dat wil zeggen dat b.v. de uitspraak „Als de vakbeweging overvraagt, dan bestaat er kans op arbeidsconflicten” een waarheid als een koe is die weinig waarde heeft. Ten tweede moet theorievorming op het terrein der arbeidsverhoudingen meer zijn dan codificatie, of wel het intelligent in kaart brengen van feitelijke ontwikkelingen. De sprong van beschrijven naar enigerlei vorm van verklaren is daarmee dus noodzaak. Ten derde moet de theorievorming inzake arbeidsverhoudingen rekening houden met het veelkantige karakter van de arbeids-

2) F. van Heek, Ontbrekende ideologie, *Civis Mundi*, september 1979, blz. 197.

3) W. Arts, S. Lindenberg en R. Wippler (red.), *Gedrag en structuur; de relevantie van microtheorieën voor de verklaring van macroverschijnselen*, Rotterdam, 1976, blz. ix.

4) F. A. van Dijk, Cao-overleg en regeringsbeleid, *ESB*, 27 februari 1980, blz. 254.

5) Kenneth F. Walker, Towards useful theorizing about industrial relations, *British Journal of Industrial Relations*, vol. XV, no. 3, 1977, blz. 307-316.

verhoudingen. Met andere woorden, theorieën die afkomstig zijn uit één discipline zijn bij voorbaat eenzijdig en miskennen de realiteit. Liefst moet er dus worden gestreefd naar interdisciplinaire theorievorming.

Vervolgens onderscheidt Walker drie niveaus van theorievorming. Het eerste niveau is dat van de typologieën, waarbij valt te denken aan de classificatie van bedrijfstakken aan de hand van één variabele, zoals stakingsgeneigdheid. Daarnaast valt te denken aan modellen van arbeidsverhoudingen, waarbij meerdere variabelen worden geïntroduceerd, zoals de mate van overeenstemming over doelstellingen, de mate van onafhankelijkheid van partijen en de mate van conflictoplossend vermogen. Op het tweede niveau zijn de partiële theorieën te lokaliseren, waarbij veelal theoretische inzichten uit afzonderlijke disciplines worden toegepast op problemen in het veld der arbeidsverhoudingen. Een aardig voorbeeld vind ik in dat verband de speltheorie, zoals met behulp van gevangenendilemma's, toegepast op het vraagstuk van de loonmatiging en het arbeidsconflict. Op het derde niveau plaatst Walker de zogenoemde geïntegreerde conceptuele kaders, waarvoor dan met name de systeemtheoretische benadering van Dunlop model zou kunnen staan. Deze niveaus van theorievorming suggereren, dat interdisciplinaire theorievorming de voorkeur verdient. Dat klopt, maar daarbij moet worden aangetekend dat niet elke discipline als het ware rijp is voor zo'n onderneming. En naar mijn opvatting vertoont de pluralistische sociologie nog te weinig theoretisch houvast om met succes te investeren in interdisciplinaire theorievorming met betrekking tot de arbeidsverhoudingen. Niettemin is er een belangrijke theoretische stroming in de sociologie, die over comparatieve voordelen beschikt, vooral gelet op het verschijnsel „trade-off” of uitruil, dat van toenemende betekenis is geworden in de wijze waarop regering en sociale partners met elkaar omspringen.

Ruiltheorie

Ruiltheorie is een verzamelterm voor een aantal benaderingen in de sociologie, die de maatschappelijke werkelijkheid opvatten als een geheel van uitwisselingsprocessen 6). Volgens een individualistisch-georiënteerde stroming in die ruiltheorie, die de nadruk legt op directe ruilprocessen tussen personen, streeft elk individu in zijn gedrag naar „winst”, die op een of andere manier evenredig is aan de gedane „investeringen”. Zodoende zou er geen principeel verschil zijn tussen de onderneming die investeert in andere ondernemingen, de werknemer die zijn arbeid ter beschikking stelt aan de werkgever of de belastingbetaler die geld steekt in de staat.

In al die gevallen is er vooral het *eigenbelang*, dat de richtsnoer is van het gedrag: winst, (psychisch) inkomen resp. profijt van de overheid.

Daarnaast is er een collectivistisch getinte stroming, die de nadruk legt op indirecte ruilprocessen, waarbij het individu zijn gedrag richt naar de geloofwaardigheid van de samenleving. De directe uitwisseling van goederen en diensten, maar ook van minder makkelijk in geld uitdrukbare zaken als prestige, macht e.d. is hier afgeleid van en ondergeschikt aan de samenleving als morele orde. Hier is de „investeringsgeneigdheid” niet zozeer afhankelijk van geïndividualiseerd profijt, maar vooral van de mate waarin, naar het oordeel van individuen, de samenleving wordt gekenmerkt door *sociale rechtvaardigheid*.

Een belangrijk verschil tussen beide ruiltheoretische stromingen komt tot uiting op het vlak van die sociale rechtvaardigheid. In de individualistische opvatting is er sprake van sociale rechtvaardigheid, wanneer iemands „winst” evenredig is aan de gepleegde „investeringen”. Zo niet, dan zal de neiging bestaan te gaan klagen of liftersgedrag te vertonen. Deze individualistische opvatting is op een aantal punten aanvechtbaar. Zo zijn er omstandigheden, waaronder mensen nu eenmaal weinig kunnen „investeren”. Vandaar de collectivistische opvatting, dat elk individu recht heeft op een menswaardig bestaan, ongeacht zijn „investeringscapaciteiten”. Daarmee zijn we terug bij de verzorgingsstaat, opgevat als een institutie die sociale grondrechten garandeert. Daarnaast is sociale rechtvaardigheid sterk afhankelijk van de omvang van sociale systemen. In kleinere samenlevingsverbanden zijn de ruilverhoudingen nog voldoende overzichtelijk om te kunnen beoordelen of en in hoeverre van de geldende rechtvaardigheidsnormen wordt afgeweken. Maar in grotere sociale systemen berust sociale rechtvaardigheid vooral op vertrouwen in de werking van zulke normen. En dat vertrouwen kan nogal wankel zijn, omdat er vaak een kloof bestaat tussen de rechtvaardiging van maatschappelijke verhoudingen en de rechtvaardigheid van die verhoudingen zelf, waardoor ideologieën en politieke formules een ver sluierende rol kunnen spelen.

Maatschappelijke ruil

Wat betekent dit nu voor het terrein der arbeidsverhoudingen? Wat dat betreft is het goed om te kijken naar het zogenoemde „trade-off”-verschijnsel, eerder in dit blad door Peper behandeld 7). Ruwweg weergegeven komt dit verschijnsel erop neer, dat de overheid vanwege de verslechterde economische situatie inspelt op de wensen van de sociale partners. Door een uitruil van allerhande maatregelen probeert zij

werkgevers- en werknemersorganisaties gevoelig te maken voor vraagstukken van algemeen sociaal-economisch belang, die in het arbeidsvoorwaardenoverleg kunnen worden betrokken. Van belang is nu vooral de vraag onder welke voorwaarden zo'n ruilproces kans van slagen heeft.

In de eerste plaats speelt natuurlijk de vrijwilligheid een niet te onderschatten rol. De eerder in dit land gevoerde discussies over geleide loonpolitiek via „democratische dwang” en de huidige onrust over een dreigende loonmaatregel demonstreren dat de macht van de overheid zeer betrekkelijk is. In haar overredingskracht moet de overheid tot het uiterste gaan, wil zij niet vervallen in een verfoeid étatisme.

In de tweede plaats is het de vraag wat nu precies onder sociale rechtvaardigheid moet worden verstaan, willen (groepen van) mensen het idee hebben dat hun „winst” evenredig is aan de „investeringen”. Inmiddels is er natuurlijk een stevige discussie gaande over met name de normen voor een rechtvaardige inkomensverdeling 8), maar het is de vraag of die wetenschappelijke discussie wel wordt „opgepikt” door de belanghebbende partijen. Bovendien moeten we ons realiseren, dat de arbeidsverhoudingen steeds minder inkomens- en steeds meer machtsverhoudingen worden. En dat heeft onvermijdelijk consequenties voor de betekenis van het „trade-off”-verschijnsel.

Daarom kan in de derde plaats worden gezegd, dat er iets fundamenteels schort aan de uitruil tussen met name loonmatiging en immateriële voorstellen. Op een recente bijeenkomst van de Nederlandse Vereniging voor het Onderzoek van Arbeidsverhoudingen heb ik minister Albada horen zeggen, dat behoud van werkgelegenheid dé beloning is voor inkomensmatiging en dat uitruil een onzinnige gedachte is. Naar mijn idee miskent hij daarmee de recente geschiedenis, waaruit allerlei teleurstellingen naar voren zijn gekomen (mislukte apo-strategie, mislukte vad), die scherpe grenzen stellen aan materiële offerbereidheid. De stelling laat zich dan verdedigen dat tal van problemen in de sociaal-economische en arbeids sfeer slechts oplosbaar zijn wanneer vooral aan de zeggenschapsverhoudingen wordt „gesleuteld”. Misschien moeten we wel naar vormen van zelfbestuur, zoals door Van Putten is betoogd 9). Daarnaast zou

6) J. Berting, Ruiltheorie, in: L. Rademaker en H. Bergman (red.), *Sociologische stromingen*, Utrecht, 1977, blz. 196-219.

7) A. Peper, Ruil en politisering, *ESB*, 7 november 1979, blz. 1156-1160.

8) W. Arts, Rechtvaardige verdeling in de verzorgingsstaat, *ESB*, 9 januari 1980, blz. 40-43.

9) J. van Putten, Aandacht van vakbeweging moet nu naar zelfbestuur, *NRC Handelsblad*, 13 november 1979.

je kunnen zeggen, dat de huidige conflicten rond loonmatiging en loonmaatregel vooral een symbolisch karakter hebben. Er is immers nauwelijks iets op het inkomensfront te verdelen, maar des te meer op het terrein van de investeringsbeslissingen in de ruimste zin van het woord. Dat het huidige arbeidsconflict zich afspeelt rond in geld uitdrukbare zaken heeft misschien te maken met een soort maatschappelijke conditionering, vergelijkbaar met de patiënt die van zijn huisarts „geleerd” heeft om zijn werk- of huwelijksproblemen te vertalen in hanteerbare klachten zoals hoofdpijn. Maar dat is natuurlijk een fictie, ofschoon „life is a trade-off between fact and fiction”.

H. J. van de Braak